

Анатолій Мініч

ЕТИКА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: РЕЛІГІЙНИЙ ВИМІР

У статті розглянуто проблему теоретичного обґрунтування етики відповідальності на релігійних засадах. На прикладі буддизму, католицизму і православ'я показано підходи щодо пошуку загального морально-ціннісного принципу. Цей принцип має відповідати трьом вимогам. Людина має бути відповідальна перед Богом за наслідки своїх власних дій, дії Інших, а також бережливе ставлення до природи. Жодна із релігій не відповідає цьому критерію, пошуки теологів продовжуються.

Ключові слова: етика відповідальності, християнська етика відповідальності, православна етика відповідальності, природний закон, Річард Суінберн.

Anatolii Minich

ETHICS OF RESPONSIBILITY: THE RELIGIOUS DIMENSION

In the article the problem of theoretical justification of ethical responsibility on religious grounds. For example, Buddhism, Catholicism and Orthodoxy shown approaches to finding common moral values principle. This principle must meet three requirements. A person must be responsible before God for the consequences of their own actions, the actions of others, and careful attitude to nature. None of the religions do not satisfy this criterion. Buddhism includes the ethics of responsibility, manifested in deference to nature, but insufficient attention is paid to issues of social responsibility. Christianity still has to go from belief to ethics ethics of responsibility, in particular, to justify the idea of joint responsibility and environmental ethics. Demonstrated several direction of theological thought towards a single moral principle of responsibility in Orthodoxy.

Key words: ethics of responsibility, the Christian ethic of responsibility, accountability Orthodox ethics, natural law, Richard Swinburne.

Анатолій Минич

ЭТИКА ОТВЕТСТВЕННОСТИ: РЕЛИГИОЗНОЕ ИЗМЕРЕНИЕ

В статье рассматривается проблема теоретического обоснования этики ответственности на религиозных началах. На примере буддизма, католицизма и православия показываются подходы по поиску общего морально-ценностного принципа. Этот принцип должен соответствовать трем требованиям. Человек должен быть ответственным перед Богом за последствия своих собственных действий, действий Других, а также бережливое отношение к природе. Ни одна из религий не соответствует этому критерию, поиски теологов продолжаются.

Ключевые слова: этика ответственности, христианская этика ответственности, православная этика ответственности, естественный закон, Ричард Суинберн.

Постановка проблеми. Стрімкий розвиток технологічної цивілізації значно випереджає осмислення соціумом можливих негативних наслідків цього процесу. Усталені, перевірені часом моральні системи, не спроможні старими засобами відповісти на нові виклики, врегулювати взаємодії людини і суспільства, людини і природи. Етика не встигає за технологією. У такій ситуації необхідно апелювати до сумління, свідомої мотивації кожного індивідуума. Наявність владних повноважень і асиметричної інформації призводить до того, що одна невелика група людей приймає рішення і здатна оцінити можливі ризики, в той час, як інша, більша її частина, від якої не залежить прийняття рішення, може виявитися в ролі постраждалих. З огляду на масштабність можливих катастроф, вимога відповідальності за нормальний стан речей має охоплювати все суспільство, як більшої, так і меншої її частини, одні несуть відповідальність за власні рішення, інші за загальну систему контролю над прийняттям цих рішень, за цінності та норми, що культивуються в суспільстві, за активну участь громадських організацій та рухів в обговоренні технологічних проєктів. Виникла нагальна проблема визначити загальні принципи такої солідарної відповідальності. Релігія здатна вирішити значну кількість цих проблем, вона вказує на сенс життя, гасить вроджений егоїзм індивідів, має практичне значення, не втратила своєї регулятивної сили, ґрунтується на цінностях, укорінених у традиційній культурі, які не потребують додаткових процедур обґрунтування в ході їхньої легітимації. Можна погодитись із думкою Г. Йонаса, що все більшого значення набувають не раціонально аргументовані форми відповідальності, а несвідомо мотивовані морально-ціннісні настанови [4]. Релігійні припи-

си сильніше впливають на мотивацію і краще засвоюються спільнотою, ніж абстрактні ситуативні принципи. Перед теологами різних християнських конфесій постала грандіозна за своїм масштабом задача, доповнити, традиційну для християнського світогляду етику переконання, етикою відповідальності. Людина має бути відповідальна перед Богом за наслідки своїх власних дій, дій Інших, а також бережливе ставлення до природи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій із проблеми. Принцип відповідальності був сформований в роботі Г. Йонаса, концепція солідарної етики в роботах К.-О. Апеля та Ю. Габермаса. Звернення до проблематики відповідальності за наслідки людської діяльності знайшли своє місце в доробках українських філософів А. Єрмоленко, К. Костюка, В. Сергійко. М. Лемковського, А. Левченко, О. Сичивиці, І. Тимошука, Т. Філатова, Т. Яковенко. У пошуках принципу відповідальності розглядають різні варіанти: відповідальність за майбутнє, відповідальність батьків перед дітьми, відповідальність перед життям, як таким. Центральною проблемою, перед якою зупиняється філософська думка, є проблема визначення сенсу людського життя, тому погляди вчених спрямовані в бік релігійних філософів. Проблеми відповідальності людини були порушені в роботах видатних католицьких філософів Тейяра де Шардена, Ж. Марітена, Ю. Майки, серед протестантських дослідників можна відзначити роботи Р. Нибура, А. Ріха, у межах православної християнської думки розвивається вчення «відповідальність за створіння». Спільність мети виявляється об'єднувальним фактором для взаємодії теологів і богословів, які на підставі традиційних християнських цінностей прагнуть віднайти фундаментальні принципи існування людства в нинішніх умовах. Задача надзвичайно складна з урахуванням того, що Святе Письмо описує традиційний уклад життя людини, автоматичне застосування морально-етичних норм і християнських цінностей у нинішніх умовах наштовхується на проблему невизначеності, різного тлумачення, релятивізму євангельського вчення. Перед теологами різних конфесій постала нагальна проблема теоретично розширити коло відповідальності людини, вона має нести відповідальність перед Богом не лише за наслідки власних дій, але й за вчинки Інших, за діяльність промислових підприємств, за соціальні інститути. Християнство весь час акцентувало увагу на ідеї індивідуального спасіння, тепер воно в пошуках теологічних засад колективної відповідальності, гармонічного поєднання індивідуально-духовних і соціальних аспектів служіння.

Мета статті полягає в аналізі наявних релігійних підходів обґрунтування етики відповідальності, зокрема, на православних християнських засадах.

Викладання основного матеріалу. Релігійний підхід щодо формування морально-етичної системи має свою специфіку, він полягає в тому, що мораль залежить від релігійної віри або від набору цінностей, що задається конкретною релігією, проте не є продуктом розуму. Жодна з наявних релігій не задовольняє вимогам науковців щодо спектру необхідних цінностей. Сильною складовою християнства вважають прагнення до справедливості, проте не розвинуті екологічні цінності. У східних релігіях, навпаки, пріоритет за шанобливим ставленням до природи, але недостатньо уваги приділено проблемам справедливого розподілу. Постала нагальна проблема доповнити наявні релігійні моральні системи комплексом цінностей і норм, що відповідав би сучасним викликам технологічної цивілізації, особливий наголос зроблено на етиці відповідальності.

Буддизм – одна із релігій, у межах якої вже сформована релігійна етика відповідальності. Буддизмська етика народів Китаю, Індії, Японії, Тибету побудована на засадах незавдання шкоди та помірності, бережливого ставлення до всіх форм життя й специфічного почуття відповідальності. Кожен вчинок постає актом свідомості, його наслідки аналізують на відповідність кармі, адже кожна дія має безпосередній вплив на власну долю і визначає специфіку майбутнього життя. Будь-яку живу істоту в буддизмі розглядають із позицій рівності, однакової потенційної духовності і здатності удосконалення. Такі погляди нав'язні уявленнями щодо реінкарнації, згідно з якою безсмертна сутність живої істоти перевтілюється знову і знову з одного тіла в інше. Вічний кругообіг народження і смерті. Уявлення про нескінченний рух свідомості в різноманітних її формах і відповідальність за її майбутній стан, породило в буддизмській культурі етику відповідальності.

Морально-ціннісна система християнства значно відрізняється від буддизмської, вона сформована на засадах антропоцентризму, егоїстичного, панівного ставлення людини до рослинного та тваринного світів. Якими не були б привабливими цінності Сходу, вони не можуть бути автоматично сприйняті європейцями. Духовні цінності в кошику не принесеш, вони напрацьовуються протягом життя багатьох поколінь. Уявлення про добро мають підтримуватись традиційною культурою, або хоча б не суперечити їй. Етичні норми повинні бути не лише декларовані, але й забезпечена їх практична реалізація. Європейська культурна спадщина містить християнські витоки, а уявлення про людину і світ підтримуються християнським символічним ресурсом. Християнська теологічна думка зосереджена в напрямі доповнення наявних моральних кодексів Декалогу та Нагорної проповіді Христа но-

вим фундаментальним ціннісно- і нормоутворювальним принципом, що відкрив би шлях створення етики відповідальності на християнських засадах.

Одним із перших, хто застосував такий фундаментальний принцип для розбудови християнської моралі, був представник Римо-католицької церкви Тома Аквінський, який використав ідеї природного закону Арістотеля в теології. Згідно з природним законом будь-яке явище має мету, заради якої воно і з'явилося. У християнському контексті цю мету розглядають як таку, що встановлена Богом–Творцем. Відповідно до цього морально правильною буде дія, що відповідає цій меті, а морально поганою дія, що стоїть їй на заваді. Наочним прикладом теорії природного закону є характерне для Римо-католицької церкви негативне ставлення до контрацепції. Природною метою статевого акту є зачаття людини, а будь-яка навмисна дія, що стоїть на заваді цьому результату, аморальна. Оральні й анальні стосунки, гомосексуалізм і мастурбація не можуть привести до зачаття дітей, тому Церква вважає, що вони суперечать природі, виявляються аморальними і засуджує їх. Не все природне є моральним, вищенаведений приклад говорить про те, що вчинок, який у моральному сенсі оцінюється як гріховний, може бути абсолютно природним у звичайному смислі цього слова. Природна теологія прагне довести, що основою релігійних ідей служить природа, вона намагається віднайти у світі «розумний задум», сенс, придати нашому світорозумінню цільність і узгодженість, поставити в його центр ідею Бога. Фундаментальний принцип, закладений у природному законі, дозволяє зрозуміти й оцінити кожну дію у світлі всезагальної мети й всезагального спрямування, що дозволило сформулювати християнську морально-етичну систему [10, с. 350]. Проте сучасний розвиток людства викликаний розвитком не природи, а техніки й економіки, яка має свої власні закони, відмінні від природних, відповідно, етика природного закону демонструє свою обмеженість, вона не здатна визначити відповідальність людини за функціонування соціальних інститутів і обґрунтувати солідарну відповідальність [5].

На доктринальному рівні існують фундаментальні відмінності між католицизмом та православ'ям. У католицизмі теологія чітко поділяється на природну й надприродну. Природна теологія пізнає Бога за Його натуральним творінням, тобто природним світом, у якому ми живемо, вона прагне на підставі розуму, наукових методів досліджень віднайти у світі певну систему. Надприродна теологія пізнає Бога шляхом осягнення змісту його Одкровення, викладеного у Священному Писанні. Істини Одкровення недоступні розуму, проте вони здатні змістовно розширяти наші знання про Бога і Його творіння. У православній традиції, на відміну від католицької, природній теології відводиться незначна роль, тут акцент завжди робили на надприродній теології, а саме на догматичній та містичній теології. Уявлення про світ і його моральність забезпечується практикою православного культу, вони є надбанням особистого досвіду, покаяння, інтуїції. Особистісний вимір не підлягає об'єктивізації, його не можна виразити у словах та судженнях. За таких умов пошук універсального нормоутворювального принципу вимагає від богословів переосмислення й зміни загальної методологічної парадигми. Існує декілька напрямів православної думки щодо вирішення цієї проблеми.

Перший напрям уособлює доробок члена Грецької Православної Церкви британського філософа і теолога Річарда Суінберна. Він вирішив пройти второваною католиками дорогою, вдосконалити православну космологію завдяки підсилению ролі природної теології. Філософ прагне заново підтвердити класичні християнські вірування за допомогою методу апологетики, який, на його думку, сумісний із сучасною наукою. Християнська віра декларується розумною і послідовною у філософському сенсі, що він намагається довести засобами сучасної аналітичної філософії. Теолог наводить наступний ланцюжок логічних аргументів: існує всесвіт, у якому діють природні закони, що пояснюють нам причинно-наслідкові зв'язки й систему устрою; водночас люди мають особистий релігійний досвід і сповіщають про чудеса; науковці частково дають пояснення цим речам на підставі наукових гіпотез та законів, проте самі ці гіпотези та закони, їх походження, вимагають пояснення; наявність Бога надає ці пояснення. Таким чином, необхідною умовою обґрунтування наукових теорій є звернення до Бога–Творця, який підтримує все наявне [8]. Обсяг поняття природної теології, на думку Суінберна, необхідно розширити, таке розширення має відбутися на підставі засадничої ознаки «аргументації до загальнодоступних даних» (public evidence), що має обґрунтувати істини теїзму і які однаково сприймаються, як віруючими, так і невіруючими. Прикладом такої загальнодоступної аргументації автор називає обґрунтування конкретних догматів християнського віровчення з позицій історичної науки. При цьому він пропонує застосувати індуктивні та ймовірнісні методи доведення, що викликало дискусії серед його опонентів. Картина світу, змальована філософом, має не абсолютний, а ймовірнісний характер, що відкидає морально-етичну систему філософа на позиції релятивізму. Запропонований Суінберном пробабілізм, тобто обґрунтування способу морального

судження, коли в сумнівних випадках варто ймовірісно прийняти за достовірне, якщо воно корисне для церкви, викликає певне несприйняття у християнському світі [9].

Другий підхід представлений богословами Російської Православної Церкви. Особливість християнської антропології полягає в тому, що поняття «людина» визначається через надто широке за обсягом поняття «образ та подоба Божа». Богослови не мають єдиної точки зору щодо тлумачень термінів «образ Божий» і «подоба Божа». Дехто вважає, що це синоніми. Історично під образом Божим спершу розумілась якась одна здібність людини, пізніше, – їх сукупність. Більшість релігійних письменників наголошували, що цією рисою має бути розумність (духовність) людини. З часом, серед ознак образу Божого почали називати свободну волю, панівне становище людини у світі, здатність до морального удосконалення, здатність до творчої і продуктивної діяльності в різних галузях духовного та мирського життя, відображення у своїй духовній структурі й житті внутрішньотроїчного Божого життя, продовження справи Божої на землі, тощо. Взявши за основу якусь одну з цих ознак, можна отримати певне уявлене щодо взаємостосунків людини і світу, віднайти закономірності й зв'язки. Звісно, що це спрощене уявлення, проте з методологічної точки воно себе виправдовує. Так, богослови РПЦ прагнуть започаткувати принцип відповідальності шляхом переходу від моделі людини – експлуататора природи [2, Бут 1, 26–27] до моделі людини – домоправителя [7]. Людина-експлуататор наділена безмежним правом панувати над природою, визискує, безжалісно використовує її у своїх інтересах. У домоправителя, крім прав, з'являються ще обов'язки, це обов'язки перед Творцем за творіння, за зразкове ведення домашнього господарства, яким для людини є природне довкілля. Ця відповідальність акцентована на екологічній етиці, але не містить вимоги соціальної справедливості й колективної відповідальності за діяння Інших, що говорить про методологічну обмеженість моделі.

Висновки. Отже, проаналізувавши філософський, науковий і релігійний підходи щодо створення теорії етики відповідальності, можна прийти до висновку щодо наявності певних переваг релігії. Для розбудови християнської моралі була використана ідея природного закону Арістотеля в теології. Розглянуто два напрями православної думки щодо визначення засад теорії відповідальності: Р. Суинберна і богословів РПЦ. Проте жоден із розглянутих релігійних підходів не відповідає всім сучасним вимогам щодо розбудови етики відповідальності, на цих засадах не можна сформулювати загальний принцип, який забезпечує одночасну відповідальність людини за власні дії, за стан довкілля і солідарну відповідальність за дії Інших.

Література:

1. Барбур Е. Этика в век технологий / Е. Барбур. – М. : Библиейско-богословский институт Св. апостола Андрея, 2001. – 380 с.
2. Біблія. Книги Священного Писання Старого та Нового Завіту. – К. : Видавничий відділ Української Православної Церкви Київського Патріархату, 2004. – 1407 с.
3. Єрмоленко А. М. Комунікативна практична філософія : підручник / А. М. Єрмоленко. – К. : Лібра, 1999. – 488 с.
4. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації : пер. с нем. / Ганс Йонас ; Пер. А. Єрмоленко, Г. Йонас. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Пер. з нім. – К. : Лібра, 2001. – 400 с.
5. Мініч А. Категорія соціальної відповідальності в соціальній доктрині Православної Церкви : філософський аспект / Анатолій Мініч // Апостольство Церкви Хрестової як необхідна умова виконання Її місії : матеріали науково-практичної конференції ВПБА. – Луцьк : ВПБА, 2013 – 208 с. – С. 85–96.
6. Мініч А. Християнство в пошуках відповіді : проблеми соціально-етичної доктрини / Анатолій Мініч // Волинський Благовісник : богословсько-історичний науковий журнал Волинської Православної Богословської Академії УПЦ КП- Луцьк : ВПБА, 2015. – № 3. – 368 с. – С. 261–280.
7. Основы социальной концепции Русской Православной Церкви, Москва, 13–16 августа 2000 г. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mospat.ru>.
8. Суинберн Р. Есть ли Бог ? [Текст] : сборник ; Пер. Ю. А. Кимелев / Ричард Суинберн. – М. : Практис, 2001. – 192 с.
9. Суинберн Р. Существование Бога / Пер. с англ. М. О. Кедровой ; науч. ред. Р. Суинберн // Ин-т философии РАН. М. : Языки славянской культуры, 2014. – 464 с.
10. Томпсон М. Философия религии : Пер. с англ. / Мел Томпсон. – М. : Гранд : Фаир-Пресс, 2001. – 383 с. – (Грандиозный мир).
11. Форвард М. Религия [Текст] : [пер. с англ.] / Мартин Форвард. – Москва : Фаир-Пресс : Гранд, 2003. – 311 с. : ил. – (Грандиозный мир).

Рецензент – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри культурології та філософії Національного університету Острозька академія **М. С. Петрушкевич**